

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ
ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΤΗΣ ΤΟΡΩΝΗΣ

ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω τὴ συστηματικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ ἔγινε στὴν Τορώνη τῆς Χαλκιδικῆς κατὰ τὰ ἔτη 1975, 1976 καὶ 1978. Ἡ ἀνασκαφὴ διεξήχθη ἀπὸ τὸ Αὐστραλιανὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο καὶ ἡ δημοσίευση, στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα, ἔχει τὸν τίτλο *Torone I, The excavations of 1975, 1976 and 1978*.

Ἡ δημοσίευση ἐκτείνεται σὲ τρεῖς ὀγκώδεις τόμους, οἱ δύο περιέχουν τὸ κείμενο καὶ ὁ τρίτος περιέχει τὴν εἰκονογράφηση, δηλαδὴ τὰ σχέδια καὶ τὶς φωτογραφίες τῶν μνημείων ποὺ ἀνασκάφηκαν καὶ τῶν κινητῶν ἀρχαίων ποὺ βρέθηκαν. Ἡ δημοσίευση ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀκαδημαϊκὸ Ἀλέξανδρο Καμπίτογλου, Διευθυντὴ τοῦ Αὐστραλιανοῦ Ἰνστιτούτου, καὶ τοὺς συνεργάτες του.

Ἡ ἔκδοση ἔγινε ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας ὁ Ἀλέξανδρος Καμπίτογλου εἶναι ἑταῖρος ἀπὸ τὸ 1965.

Ἡ Τορώνη, ἡ περιγραφὴ τῶν καταλοίπων τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὸ ἔργο ποὺ θὰ ἀναλύσω, ἦταν πόλη τῆς Χαλκιδικῆς στὴ χερσόνησο Σιθωνία, στὴν ἀνατολικὴ ἀκτὴ τοῦ Τορωναίου κόλπου. Ἀρχικὰ ἦταν ἀποικία τῆς εὐβοϊκῆς Χαλκίδος, μετὰ τὰ Μηδικὰ τὴν κατέλαβαν οἱ Ἀθηναῖοι καὶ ἔγινε μέλος τῆς πρώτης ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, μὲ ὑποχρέωση εἰσφορᾶς 36.000 δραχμῶν ἑτησίως, δηλαδὴ 6 ταλάντων.

Εἶναι ἡ Τορώνη, ἡ ἀθηναϊκὴ ἐκείνη κτῆση στὴ Χαλκιδική, ποὺ πολιόρκησε ὁ Σπαρτιάτης στρατηγὸς Βρασιδάς τὸ 423 π.Χ. καὶ ἡ ὁποία συνδέεται στὴ συνειδήσή μας μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, τὸν Θουκυδίδη. Ὁ ἱστορικὸς (IV, 110-116) μᾶς διηγεῖται μὲ τρόπο ἀνεπανάληπτο, ἕνα μικρὸ μέρος τῆς ἱστορίας της, τὴ δραματικὴ πολιορκία της καὶ τὴν κατάληψή της ἀπὸ τὸν Βρασιδά. Βῆμα

βῆμα ὁ ἱστορικός μᾶς περιγράφει τὴν πολιορκία, πῶς ὁ Βρασίδης ἀφικόμενος νυκτὸς ἔτι καὶ περὶ ὄρθρον τῷ στρατῷ ἐκαθέζετο πρὸς τὸ Διοσκόρειον, ὃ ἀπέχει τῆς πόλεως τρεῖς μάλιστα σταδίους, δηλαδὴ μόλις 925 μέτρα. Μᾶς περιγράφει κατόπιν πῶς, μὲ προδοσία, μπῆκαν μέσα στὴν πόλη ἑπτὰ κομμάντος ὅπλισμένοι μὲ ἐγχειρίδια μόνον, οἱ ὁποῖοι κατόρθωσαν νὰ ἀνοίξουν τὶς πύλες τῆς πόλης καὶ νὰ μπεῖ σ' αὐτὴν εὐκόλα ὁ Βρασίδης μὲ τοὺς ἄντρες του.

Τὴν περιγραφή του τελειώνει ὁ ἱστορικός μὲ τὴν ἐπίθεση τοῦ Βρασίδα ἐναντίον τοῦ φρουρίου τῆς Δηκίθου, μιᾶς χερσονήσου τῆς Τορώνης, τὴν ἄμυνα τῶν Ἀθηναίων καὶ τὸ γκρέμισμα τοῦ ἀμυντικοῦ τους κατασκευάσματος. Ὁ Θουκυδίδης (IV 115) τὸ περιγράφει καὶ λέγει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι πύργον ξύλινον ἐπ' οἴκημα ἀντέστησαν, καὶ ὕδατος ἀμφορέας πολλοὺς καὶ πίθους ἀνεφόρησαν καὶ λίθους μεγάλους, ἄνθρωποι τε πολλοὶ ἀνέβησαν. Τὸ δὲ οἴκημα λαβὸν μείζον ἄχθος ἐξαπίνης κατερράγη (ἔχτισαν κι αὐτοί, στὴ στέγη ἑνὸς σπιτιοῦ, ἓναν ξύλινο πύργο ὅπου ἀνέβασαν μεγάλες πέτρες, πολλὰ σταμνιά καὶ πιθάρια γεμάτα νερό. Ἀνέβηκαν καὶ πολλοὶ στρατιῶτες. Τὸ σπίτι δὲν ἄντεξε στὸ ξαφνικὸ βάρος καὶ γκρεμίστηκε μὲ μεγάλο κρότο, μετ. Α.Σ. Βλάχου).

Τὸ 380 π.Χ. τὴν κατέλαβε ὁ βασιλιάς τῆς Σπάρτης Ἀγησίπολις. Κατὰ τὸν Ξενοφώντα (Ἑλλην. 5, 3, 18) Τορώνης δὲ προσβαλὼν εἶπε κατὰ κράτος. Ἐκεῖ ὁ Ἀγησίπολις ἔπαθε θερμοπληξία ἢ ἠλίαση (καῦμα πυριπλεγῆς λαμβάνει αὐτὸν) καὶ σὲ μιὰ βδομάδα πέθανε.

Ὅλα ὅσα ξέραμε λοιπὸν γιὰ τὴν Τορώνη ἦσαν οἱ λίγες πληροφορίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, οἱ ὁποῖες, πλὴν τοῦ μεγάλου χωρίου τοῦ Θουκυδίδη, ἀποτελοῦν ἀπλὲς μνηεῖς. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ διαπιστώσει κανεὶς ἂν συμβουλευθεῖ τὰ μεγάλα ἑλληνικὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά καὶ τὰ εἰδικὰ ἀρχαιογνωστικά, ἀκόμη καὶ τῆς τελευταίας δεκαετίας. Δὲν περιέχουν τίποτε παραπάνω ἀπὸ ὅσα ἐν ἐκτάσει σᾶς εἶπα. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Αὐστραλιανοῦ Ἰνστιτούτου, καὶ τώρα ἡ μεγάλη τῆς δημοσίευση, ἔδωσαν στὴν ἀρχαία πόλη ὑπόσταση στὸν χῶρο καὶ μεγαλύτερη ἀπὸ ὅση ξέραμε ἔκταση στὸν χρόνο. Τείχη, οἰκήματα, σκευή, νομίσματα, ὅλα μέρος τῆς ζωῆς τῶν παλιῶν τῆς κατοίκων, ζωντανεύουν. Ἡ πόλη δὲν εἶναι πλέον μόνον οἱ φημισμένες σελίδες πού τῆς ἔχει ἀφιερῶσει ὁ Θουκυδίδης.

Ἡ δημοσίευση, ὅπως δηλώνεται ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς, ἀφορᾷ τρεῖς χρονιὲς ἀνασκαφῆς, 1975, 1976 καὶ 1978, παρὰ τὸ ὅτι ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε. Μὲ τὴν τμῆση τῆς χρονικῆς ἔκτασης ὁ Ἀλέξανδρος Καμπιτογλου ἀπέφυγε τὴν ματαίωση τοῦ ἔργου τῆς δημοσίευσης. Στὴν ἀρχαιολογία, ἂν ἡ μελέτη καὶ ἡ δημοσίευση μιᾶς ἀνασκαφῆς δὲν γίνεи στὸ συντομότερο δυνατὸ χρόνο ἀπὸ τὴ διεξαγωγὴ τῆς, κινδυνεύει νὰ μὴ γίνεи ποτὲ γιὰ πολλοὺς λόγους, ὁ σημαντικώτερος ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ὁ βιολογικός. Δηλαδὴ ἐκλείπουν βαθμηδὸν ἐκεῖνοι πού εἶχαν λάβει μέρος στὴν ἀνασκαφὴ καὶ

συνεπῶς χάνεται τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον πού εἶχε ὁ ἀνασκαφεὺς νὰ παρουσιάσει τὸ εὔρημά του. Παρὰ ταῦτα καὶ ἡ δημοσίευση τῆς Τορώνης ἐμφανίζεται 24 χρόνια μετὰ τῆ διεξαγωγή της καὶ θεωρεῖται ὅτι ἔγινε σύντομα.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Τορώνης ἄρχισε τὸ 1975. Ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Καμπίτογλου γνωρίζουμε ὅτι ὁ ἴδιος ἐπισκέφθηκε τὸν χώρο πρώτη φορά τὸ 1964, μὲ τὴ συντροφιά τοῦ Γεωργίου Μπακαλάκη, ὁ ὁποῖος τὸν παρότρυνε νὰ σκάψει στὴ Βόρειο Ἑλλάδα. Ἡ ἐρημιὰ καὶ ἡ ὁμορφιά τοῦ τοπίου, ἡ φήμη τῆς Τορώνης, κυρίως χάρις στὸν Θουκυδίδη, καὶ τὸ ὅτι ὁ ἀνασκαφέας δὲν ἔπαψε ποτὲ ἴσως νὰ νοσταλγεῖ τοὺς τόπους τῆς Μακεδονίας ὅπου μεγάλωσε καὶ σπούδασε, ἦσαν στοιχεῖα πού βάρυναν στὴν ἀπόφασή του νὰ ἀρχίσει, μετὰ τὴ Ζαγορὰ τῆς Ἄνδρου, μιὰ νέα ἀρχαιολογικὴ περιπέτεια, ἡ ὁποία μὲ τοὺς τρεῖς τόμους πού ἐκδόθηκαν ἔφτασε σ' ἓναν μεγάλο σταθμό.

Στὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴ μελέτη μετεῖχαν 39 ἀρχαιολόγοι καὶ ἄλλοι εἰδικοί. Τὴ δημοσίευση παρασκευάσαν 14 πρόσωπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μόνον 8 εἶχαν μετὰσχει στὴν ἀνασκαφὴ. Πίσω ἀπὸ τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς κρύβεται ὅλη ἡ κίνηση τῶν προσώπων καὶ ἡ δυσκολία τοῦ συντονισμοῦ τους. Κάτοικοι τῆς Αὐστραλίας, τῆς Βρετανίας, τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν, ἔπρεπε νὰ μελετοῦν στὴν Ἑλλάδα, νὰ συζητοῦν τίς ἀπορίες καὶ τίς ἐλλείψεις τῆς μελέτης τους, νὰ συντάσσουν στὸν τόπο ὅπου ζοῦσαν τὸ μέρος τῆς δημοσίευσης πού εἶχαν ἀναλάβει. Ὅλα ἔγιναν μέσα στὰ χρόνια, μὲ δυσκολίες, μὲ παλινωδίες καὶ μὲ ἐκδοτικὲς ἀγωνίες. Μιὰ συλλογικὴ δημοσίευση παρουσιάζει πολλαπλάσια προβλήματα ἀπὸ μιὰ συνήθη τοῦ ἐνὸς συγγραφέως.

Ἄλλὰ ἄς ἐξετάσουμε τὸ νέο ἔργο. Ὅπως σᾶς εἶπα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τόμους κειμένου 860 σελίδων καὶ ἓνα τρίτο τόμο, ὁ ὁποῖος περιέχει 174 πίνακες μὲ πολλὲς ἑκατοντάδες σχεδίων καὶ 102 πίνακες μὲ ἐπίσης πολλὲς ἑκατοντάδες φωτογραφιῶν.

Ὁ πρῶτος τόμος περιέχει ἑννέα κεφάλαια καὶ ἀρχίζει μὲ τὴν ἱστορικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἐξέταση τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας πόλης, δηλαδὴ τὴν ἱστορία τῆς Τορώνης καὶ τὴν τοπογραφία της, κυρίως ἐξετάζονται τὰ ἀρχαϊκὰ, τὰ κλασσικὰ καὶ τὰ ἑλληνιστικὰ τείχη τῆς πόλεως.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο εἶναι ἡ ἀνασκαφικὴ περιγραφή καὶ ἐρμηνεία τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων πού βρέθηκαν, καὶ ἀκόμη ἡ περιγραφή τῆς στρωματογραφίας ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτουν κυρίως οἱ ἀλληλουχίες πάνω στὶς ὁποῖες βασίζονται οἱ χρονολογήσεις τῶν εὑρημάτων. Ἐδῶ πρέπει νὰ διευκρινίσω, ὅτι ἡ περιγραφή μνημείων πού ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς ἔπειτα ἀπὸ ἀνασκαφὴ, τότε μόνο εἶναι πλήρως ὀρθή, ὅταν γίνονται ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα, ὁ ὁποῖος παρακολούθησε τὴν ἀποκάλυψή τους καὶ συνέλεξε τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ χρονολογήσει μὲ σχετικὴ ἔως ἀπόλυτη ἀσφάλεια ὅ,τι βρῆκε. Ἄν ἐξαίρεσουμε τὰ διάσημα μνημεῖα τῆς ἀρχαιότητος πού τὰ μνημονεύουν καὶ τὰ χρονολογοῦν συγχρόνως οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ὅλα τὰ ἄλλα,

κτίσματα, τάφοι, ἀκόμη καὶ ἐπιγραφές, θὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν ἐπιχώσεων πού τὰ καλύπτουν. Τὸ κεφάλαιο λοιπὸν αὐτὸ τῆς ἀνασκαφικῆς περιγραφῆς, ἐκτεταμένο καὶ λεπτομερές, ἀποτελεῖ τὸν ὁδηγὸ γιὰ ὅσα ἀκολουθοῦν.

Ἀπὸ τὸ τρίτο ἕως τὸ ἕνατο κεφάλαιο γίνεται ἐμβριθῆς μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ χρονολογικὴ τάξη: Πρῶτη ἐξετάζεται ἡ κεραμεικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ, καὶ ἀκολουθοῦν ἡ κεραμεικὴ καὶ τὰ ἄλλα εὐρήματα τῆς πρῶτης γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἡ ὑστερογεωμετρικὴ καὶ ἡ ἀρχαίικὴ κεραμεικὴ, ἡ κορινθιακὴ τῆς ἀρχαίικῆς ἐπίσης ἐποχῆς, ἡ ἀττικὴ μελανόμορφη καὶ ἡ διάδοχος τῆς ἐρυθρόμορφη καὶ τὸ πρῶτο μέρος κλείνει μὲ τὴν στυλπνὴ μελαμβαφῆ κεραμεικὴ. Στὸ κάθε κεφάλαιο γίνεται συστηματικὴ ἐξέταση τοῦ θέματος καὶ στὸ τέλος παρατίθεται κατάλογος τῶν εὐρημάτων μὲ τὸν ὁποῖο τεκμηριώνονται τὰ ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα τῶν συγγραφέων.

Ὁ δεῦτερος τόμος τοῦ ἔργου περιέχει ἕνδεκα κεφάλαια. Σ' αὐτὰ ἐξετάζονται οἱ ὑπόλοιπες κατηγορίαι εὐρημάτων ὅπως ἡ μελαμβαφῆς κεραμεικὴ μὲ ἔντυπη διακόσμηση, ἡ κεραμεικὴ ρυθμοῦ Δυτικῆς κλιτύος, ἡ χρηστικὴ κεραμεικὴ, δηλαδὴ τὰ ἀγγεῖα πού χρησιμοποιοῦνταν στὰ νοικοκυριά, στὴν καθημερινὴ ζωὴ. Ἰδιαιτερο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στοὺς μεγάλους ἀμφορεῖς τοῦ κρασιοῦ καὶ ἀκολουθοῦν ἄλλα γιὰ τὴν κεραμεικὴ τῆς ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας, γιὰ τοὺς λύχνους τῆς κλασικῆς καὶ τῶν κατόπιν περιόδων. Τὰ πήλινα εἰδῶλια καὶ οἱ ἀρχιτεκτονικοῦ προορισμοῦ πήλινες πλαστικὲς μορφές ἐξετάζονται ὡς ἰδιαιτέρη κατηγορία εὐρημάτων. Ἀκολουθοῦν τὰ γυάλινα καὶ τὰ ὀστεῖνα ἀντικείμενα, καὶ τὰ ἀπὸ μέταλλο, ὅπως τὰ ὄπλα, τὰ κοσμήματα, τὰ καρφιά καὶ τὰ ἐργαλεῖα.

Στὸ προτελευταῖο κεφάλαιο δημοσιεύεται μιὰ ἀρχαία ἐπιστολὴ χαραγμένη σὲ φύλλο ἀπὸ μολύβι. Κάποιος ἀπὸ τῆ Μένδη, τοῦ ὁποίου δὲν σώθηκε τὸ ὄνομα, παραγγέλλει σ' ἕνα γνωστὸ του ἢ πράκτορά του στὴν Τορώνη νὰ τοῦ στείλει ξυλεῖα ἐπτά ταλάντων, ὅχι ἰδιαιτέρως μεγάλη ποσότητα. Ἡ ξυλεῖα πού παράγγειλε ὁ Μενδαῖος δὲν ἦταν οἰκοδομικὴ ἀλλὰ γιὰ κοινὴ χρῆση.

Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ τόμου περιέχει τὴ δημοσίευση τῶν νομισμάτων πού βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ. Τὰ νομίσματα εἶναι πάντοτε τὸ πλεόν εὐπρόσδεκτο εὔρημα κάθε ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, γιὰτὶ βοηθοῦν στὴν ἀπόλυτη χρονολόγησι τῶν στρωμάτων. Στὴν Τορώνη βρέθηκαν μέχρι στιγμῆς σχετικῶς λίγα καὶ αὐτὸ ἔχει τὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ σημασίαν του. Αὐτὰ πού δημοσιεύτηκαν χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 40 π.Χ. αἰ. μέχρι τοῦ 1912. Ἀνάμεσά τους βλέπουμε νομίσματα τῆς Μακεδονίας, τοῦ Ἀμύντα, τοῦ Φιλίππου Β', τοῦ Ἀλεξάνδρου, ρωμαϊκὰ, αὐτοκρατορικὰ, πρωτοβυζαντινά, τοῦ Θεοδοσίου, τοῦ Ἀρκαδίου, τοῦ Μαρκιανοῦ, ἰταλικὰ τῆς Ραγούζης καὶ τῆς Δαλματίας, γερμανικὰ καὶ τουρκικὰ. Ὅλα εἶναι τεκμήρια, ὅτι ὁ τόπος συχναζόταν κατὰ τίς περιόδους κυκλοφορίας τῶν νομισμάτων. Τὰ ἰταλικὰ, τὰ γερμανικὰ καὶ

τά τουρκικά, ὅσα βρέθηκαν μέσα σέ στρώματα ἀρχαῖα μᾶς ἀποκαλύπτουν τίς γεωργικές ἢ ἀρχαιοκαπηλικές ἐνέργειες μερικῶν ἀπὸ ἐκείνους πού σύχναζαν στὸν χῶρο.

Οἱ δύο τόμοι τοῦ κειμένου συμπληρώνονται μὲ πίνακες παραβολῆς τῶν θέσεων εὐρέσεως τῶν εὐρημάτων καὶ τῶν ἀριθμῶν καταλόγου καὶ μὲ ὀκτασέλιδη βιβλιογραφία τῆς ὁποίας γίνεται χρῆση ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς.

Ὁ τρίτος τόμος περιέχει τὴν εἰκονογράφηση τῶν ὄσων δημοσιεύονται. Τὸ πρῶτο μέρος περιέχει τοπογραφικὰ σχέδια τῆς Τορώνης καὶ σχέδια λεπτομερειῶν τῶν μνημείων πού ἀποκαλύφθηκαν, τῶν τειχῶν, τῶν πύργων, τῶν οἰκημάτων, τῶν τάφων. Ἀκολουθοῦν τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ὀστράκων τῆς κεραμεικῆς, τὴν ὁποία συνοπτικὰ μνημόνευσα προηγουμένως, καὶ ὁ τόμος τελειώνει μὲ τίς φωτογραφίες τοῦ τόπου καὶ τίς φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῶν εὐρημάτων. Ὁ μελετητῆς τῆς Τορώνης ἔχει τώρα ὅλα τὰ στοιχεῖα πού τοῦ χρειάζονται γιὰ νὰ κατατοπισθεῖ ἐπιστημονικῶς καὶ νὰ κρίνει τὰ συμπεράσματα τῶν ἀνασκαφῶν.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία πού εἶναι ὁ ἐκδότης τοῦ νέου βιβλίου χαίρει γιὰ τὴν ολοκλήρωση ἑνὸς μεγάλου ἔργου. Παρὰ τὸ ὅτι στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχει ἔντονη ἐκδοτικὴ ἀρχαιολογικὴ δραστηριότητα, μὲ τέσσερα ἑλληνικὰ ἐτήσια ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ διεθνῶς κυκλοφορίας καὶ δεκάδες νέων βιβλίων κάθε χρόνο, ἡ ἔκδοση δημοσιεύσεων ὅπως τῆς Τορώνης δὲν εἶναι οὔτε εὐκόλη, οὔτε συχνή, διεθνῶς. Ἦδη ὅμως ἔχει ἀρχίσει ἡ ἔτοιμασία τῆς Torone II καὶ ἐλπίζω νὰ εἶμαι καὶ πάλι ἐγὼ ἐκεῖνος πού θὰ τὴν παρουσιάσει, ἐλπίδα πού δείχνει τὴν πίστη μου γιὰ τὴν πραγματοποίησή της, ἐλπίδα ἢ ὁποία ἔχει ὡς στήριγμα τοὺς τρεῖς τόμους γιὰ τοὺς ὁποίους ἀκούσατε.